

2.4. Глобальні геополітичні трансформації в контексті розвитку цивілізацій

Багато тисячоліть гострота територіальних суперечок нівелювалася за рахунок того, що населення Землі було мізерним порівняно з теперішнім часом (зокрема, на початку нашої ери загальна кількість жителів планети становила близько 300 млн. людей⁶⁰), тож міждержавні суперечності носили здебільшого локальний характер, а головним їх мотивом були, насамперед, матеріальні та людські ресурси. Враховуючи дуже низьку щільність населення планети, закономірно, що розвиток суспільств і держав тисячоліттями відбувався в рамках певних обмежених спільнот, що в політико-географічному плані не виходили за межі невеликого регіону. Такі спільноти пізніше стали називати локальними цивілізаціями. Автор теорії локальних цивілізацій А. Тойнбі, визначаючи локальні цивілізації, наголошував, що на відміну від примітивних суспільств, їх життя (період існування) є значно довшим, вони займають набагато більшу територію і охоплюють велику кількість людей. Також, на думку автора, цивілізації мають тенденцію до поширення шляхом підкорення й асиміляції інших

⁶⁰ Рост населения Земли: 6 миллиардов за последние 200 лет [Електронний ресурс]. URL: <https://theworldonly.org/rost-naseleniya-zemli-6-milliardov-za-poslednie-200-let> (дата звернення 30.09.2019)

суспільств⁶¹. Зважаючи на те, що цивілізаційна структура світу носила фрагментарний або дискретний характер, то і геополітичні процеси відбувалися лише в рамках певного регіону та конкретного «цивілізаційного ареалу». Фактично, подібна ситуація зберігалася до початку епохи Великих географічних відкриттів, коли нові транспортні можливості відкрили шлях для колонізації й, відповідно, контролю могутніх європейських держав над віддаленими територіями Америки, Азії, Африки та Океанії.

Починаючи з XV ст. відбувається зміна парадигми цивілізаційного розвитку світу: завдяки активному розвитку мореплавства, численні торговельні, політичні та військові зв'язки між різними державами виходять на міжконтинентальний рівень і поступово перетворюються на глобальну мережу, формування та ущільнення якої продовжується й досі. Основною міжнародно-політичною стратегією розвитку великих держав стає імперіалізм, що його М. Дойл характеризує як «процес створення (встановлення) та підтримання імперії»⁶², а О. Мотиль додає, що це не просто процес, а певна політика вказаного спрямування⁶³. З політико-географічної точки зору, світ розділяється на імперії (метрополії), їх периферії (колонії) та вільні землі, які в цей період перетворюються на об'єкти територіальних та політичних претензій з боку імперій. Якщо до цього часу геополітичні процеси у світі відбувалися в регіональному масштабі, то в епоху імперіалізму (що починається з Великих географічних відкриттів і завершується Першою світовою війною) вони виходять на міжрегіональний рівень. Наприкінці XIX – поч. XX ст. з'являються класичні геополітичні теорії, за допомогою яких автори намагалися теоретизувати існуючу міжнародно-політичну реальність, поєднуючи у різних пропорціях географічні та військово-стратегічні підходи й чинники. Зважаючи, що тогочасна міжнародна система існувала й розвивалася в імперіалістичній

⁶¹ Тойнбі А. Дж. Постигание истории. М. : Айрис Пресс, 2010. С. 71.

⁶² Doyle M. Empires. New York : Cornell University Press, 1996. P. 19.

⁶³ Мотиль О. Підсумки імперії. К. : Критика, 2009. С. 53.

парадигмі, підходи класиків геополітики були підпорядковані відповідним імперативам на рівні цілей і засобів. В своїх працях автори аналізували специфіку й закономірності розвитку держави, як політичного організму, принципи її відносин з іншими державами на міжнародній арені, особливості впливу географічних чинників на військово-стратегічний потенціал країни тощо.

Геополітика тісно пов'язана з військово-стратегічною сферою, яку небезпідставно згадують в числі засадничих джерел геополітичних розвідок. Воєнна стратегія є складовою воєнного мистецтва (так само як оперативне мистецтво і тактика). У воєнній науці цей термін, як правило, вживається у воєнно-політичному контексті, а також коли заплановані військові заходи передбачають, у разі досягнення поставленої мети, корінні зміни воєнно-політичної та стратегічної ситуації, зокрема сприяють подальшому успішному веденню війни і переможному її завершенню. У вузькоспеціалізованому сенсі стратегія – це вищий рівень воєнного мистецтва, який охоплює теорію і практику підготовки збройних сил до воєнних дій, планування та ведення війни і стратегічних операцій, використання видів збройних сил та керівництво ними⁶⁴.

Класична геополітика як теоретичне вчення з'являється з симбіозу воєнної стратегії та географічного детермінізму, тобто коли військово-стратегічні розвідки починають бути підпорядкованими політико-географічній логіці. Геополітика в її прикладному або практичному вимірі може бути охарактеризована як специфічна діяльність держави, що спрямована на забезпечення власних безпекових інтересів та здобуття домінуючої з військово-стратегічної точки зору позицій щонайменше у регіоні, а бажано – у глобальному масштабі. Однак, головним доробком, що формує теоретичний фундамент геополітики є праці батьків-засновників, які

⁶⁴ Сектор безпеки і оборони України: стратегічне керівництво та військове управління. К. : ЦЗ МО та ГШ ЗС України, 2018. С. 51.

прагнули дослідити та концептуалізувати значення і роль політико-географічних чинників в процесі існування й розвитку держави, а також – проаналізувати особливості й логіку впливу цих чинників на військово-стратегічний потенціал держави. Так, Ф. Ратцель запропонував підхід, згідно з яким держава як сукупність людей, що проживають на її території, сама стає подібною до живої істоти і є однією з форм життя на планеті⁶⁵.

Автор самого терміну «геополітика» шведський вчений Р. Челлен, на якого справили велике враження досліді Ф. Ратцеля, не просто підкреслює зв'язок між землею і народом, він аналізує державу з точки зору специфіки її контролю над певним простором. В своїй найбільш відомій праці «Держава як форма життя» він зазначав: «геополітика є вченням про державу, як географічний організм або явище в просторі, про державу, як землю територію, область точніше – як про територіальне панування»⁶⁶.

Американський адмірал А. Мехен запровадив нове для наукового дискурсу поняття «морської сили», що стало важливим елементом для розуміння просторово-стратегічної логіки морських держав, а також ролі флоту в контексті контролю над (морським) простором. А. Мехен цілком слушно зауважував, що в разі, коли держава має здебільшого морські кордони, це є її перевагою: «якщо держава розташована так, що вона не змушена захищати себе з боку суші або намагатися розширювати власну територію шляхом сухопутних дій... Вона має перевагу відносно країни, один з кордонів якої є континентальним»⁶⁷.

Англійський географ і політик Х. Маккіндер аргументував виняткову цінність певного «осьового регіону» – частини євразійського суходолу – для досягнення глобальної стратегічної переваги: «з планетарної точки зору в центрі світу лежить Євразійський континент, а в його центрі – серце світу,

⁶⁵ Ратцель Ф. Политическая география [Електронний ресурс]. URL: <http://grachev.62.narod.ru/hrest/chapt35.htm> (дата зверення 30.09.2019)

⁶⁶ Челлен Р. Государство как форма жизни. М. : РОССПЭН, 2008. С. 94.

⁶⁷ Мэхэн А. Т. Влияние морской силы на историю. 1660-1783. [Електронний ресурс]. URL: <http://militera.lib.ru/science/mahan1/index.html> (дата звернення 30.09.2019)

«хартленд» (heartland). Хартленд – це зосередження континентальних мас Євразії. Це найбільш сприятливий географічний плацдарм для контролю над усім світом»⁶⁸. В певному сенсі «відповідаючи» Х. Маккіндеру, американський дослідник Н. Спайкмен запропонував свій погляд на принцип світового контролю. На його думку той, хто контролює берегову смужку євразійського континенту, яка є легко досяжною для флотів великих морських держав – її автор називає Рімлендом – домінує над Євразією і відповідно тримає в руках долю всього світу⁶⁹.

На відміну від геополітичної теорії, яка починає з'являтися наприкінці ХІХ ст., геополітична практика існувала протягом тисячоліть – стільки ж, скільки існують держави та їх кордони. За логікою класиків, до геополітики можна віднести ті конфлікти, які або є результатом (наслідком) зростання держави, або полягають у протистоянні моря та суші, або спрямовані на отримання контролю над Хартлендом/Рімлендом. Відповідно така логіка виключає зіткнення на релігійному ґрунті, громадянські війни (за відсутності зовнішніх впливів), національно-визвольні рухи, набіги кочівників і захист від них тощо. Проте, звичайно, під згадані «параметри» підходить величезна кількість конфліктів (і в період до ХІХ ст., і після нього), оскільки задані рамки є досить широкими.

Поділ геополітики на теоретичну (формальну) й практичну (прикладну) є традиційним для політичної науки. Крім того, сучасні дослідники продовжують шукати власні кути зору для пояснення актуальних міжнародно-політичних процесів з позицій геополітики, так, серед новітніх геополітичних концептів можна виділити геоекономіку, геофілософію, критичну геополітику тощо. Як зазначає Б. Ісаєв, «геополітичні уявлення класичного періоду завжди мали на увазі освоєння людиною реальних,

⁶⁸Тихонравов Ю. Геополитика [Електронний ресурс]. URL: http://society.polbu.ru/tihonravov_geopolitics/ch16_all.html (дата звернення 30.09.2019)

⁶⁹ Исаев Б. Геополитика классическая и геополитика современная [Електронний ресурс] // С. 76. URL: <https://www.politstudies.ru/files/File/2011/2/7.pdf> (дата звернення 30.09.2019)

фізичних просторів суходолу, моря, а на більш пізньому етапі й неба. Завжди спиралися на військовий потенціал держави, що не могло не вести до захоплень та анексії чужих територій, розподілів й поділів світу за допомогою зброї й грубої сили. Ця парадигма геополітичного мислення почала змінюватись після першого застосування атомної бомби (1945 р.), винайдення ракетно-ядерної зброї, накопичення колосальних запасів інших видів зброї масового знищення. Можливість навіть невеликої країни мати зброю масового знищення нівелювала різницю у військовій потужності малих та великих держав, знижувала вірогідність війни між ними»⁷⁰.

Цікаво, що до початку ХХ ст. геополітична практика фактично була тотожна імперіалізму, оскільки по-перше, обидва ці напрями діяльності держави спрямовані, в першу чергу, назовні – стосуються відносин з іншими країнами; по-друге, мають подібні за своєю природою цілі – домінування в регіональному та (бажано) глобальному масштабі; по-третє, і геополітика, і імперська політика (або імперіалізм) традиційно спираються, насамперед, на військові інструменти та жорстку силу в якості основного засобу досягнення згаданих цілей.

Головним чинником, що характеризує будь-яку діяльність, є мета, тож, насамперед, саме на рівні цілей виникає різниця між імперіалізмом та «пост-класичною» геополітикою і відбувається це після Другої світової війни, коли ми можемо аналізувати та порівнювати стратегії основних геополітичних противників – СРСР з його класичною імперською політикою та США, чиї дії часто були симетричними, але ціннісні аспекти цілепокладання радикально відрізнялися. Імперія й, відповідно, імперіалізм неодмінно передбачають прагнення до глобального поширення, насамперед, територіального, що передбачає силові анексії чужих територій, в той же час «пост-класична» або сучасна геополітика зовсім не обов'язково передбачає будь-які територіальні надбаня, оскільки головною її метою стає досягнення

⁷⁰ Див.: Исаев Б. Зазнач. твір. С. 77.

стратегічної переваги і змінення балансу сил на свою користь. В цьому контексті особливо цікаво згадати нещодавнє «жартівливе» зауваження В. Путіна про те, що «кордони Росії ніде не закінчуються»⁷¹.

Цивілізації традиційно визначають як окремі (автономні, локальні) соціокультурні системи, що мають свої особливості й закономірності розвитку і можуть охоплювати одну чи кілька держав певного регіону. Протягом тривалого часу цивілізації розвивалися автономно, насамперед, через брак засобів комунікації та відносно малу чисельність населення Землі. Як зазначає С. Хантінгтон, «більшу частину існування людства цивілізації контактували одна з одною лише час від часу або зовсім не мали контактів»⁷². Пізніше відстань між цивілізаціями почала зменшуватись через їх зростання, а також завдяки розширенню комунікаційних можливостей. Відносини в рамках існування локальних цивілізацій вибудовувались, насамперед, між сусідніми утвореннями і частіше за все носили характер конфліктів, що часом супроводжувалися поглинанням однієї цивілізації іншою (хоча це й не виключало торгових та/або культурних зв'язків як наприклад у відносинах Київської Русі з Візантією).

Пізніше процес підкорення одних цивілізацій іншими прискорився, незважаючи на географічні перепони, зокрема, на їх географічну віддаленість (яскравим прикладом є колонізація Європою цивілізацій Африки та Америки). Цьому посприяв розвиток науки і техніки, що зумовив появу нових транспортних можливостей, зокрема в галузі мореплавства. З часом кількість прямих і опосередкованих зв'язків між різними цивілізаціями лише збільшувалася, однак, процес розвитку останніх демонструє дві провідні тенденції: 1) поступове формування єдиного інформаційного і культурно-цивілізаційного простору, насамперед, завдяки новітнім засобам комунікації;

⁷¹ Путин: «Границы России нигде не заканчиваются» [Електронний ресурс]. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-38093222> (дата звернення 30.09.2019)

⁷² Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций [Електронний ресурс]. М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с. URL: <http://grachev62.narod.ru/hantington/chapt01.htm> (дата звернення 30.09.2019)

2) збереження та поглиблення комплексу міжцивілізаційних протиріч (ціннісних, релігійних, культурних, політичних тощо), що за певними прогнозами веде до «зіткнення цивілізацій». Як наголошує С. Хантінгтон: «в цьому новому світі локальна політика є політикою етнічної або расової належності; глобальна політика – це політика цивілізацій. Суперництво наддержав змінилося зіткненням цивілізацій. В цьому новому світі найбільш масштабні, важливі й небезпечні конфлікти відбудуться не між соціальними класами, бідними та багатими, а між народами різної культурної ідентифікації»⁷³.

Зважаючи, що цивілізації є великими соціокультурними системами (оскільки вони можуть складатися з кількох країн), саме специфіка трансформаційних процесів в рамках глобальної цивілізаційної структури, відповідно до певних історичних періодів, визначальним чином впливає на держави та особливості відносин між ними. Так само, цивілізаційні зрушення формують тип міжнародної системи і визначають специфіку геополітичної практики, оскільки остання є нічим іншим як специфічною діяльністю держави. Відповідно, протягом історії формат геополітичної практики, як елемент зовнішньополітичної діяльності держави, змінювався в залежності від цивілізаційних трансформацій.

Говорячи про міжнародну систему, ми розглядаємо це поняття як сукупність всіх зв'язків між акторами міжнародних відносин (державами, союзами, пізніше – ТНК тощо), що формується в контексті глобальних цивілізаційних трансформацій. Існує підхід, згідно з яким єдина планетарна система утворилася фактично лише після Другої світової війни. Зокрема, Д. Шевчук, посилаючись на Ф. Брайара та Р. Джалілі, зазначає, що «існування планетарної міжнародної системи, що накладає свій відбиток на все міжнародне життя, стало беззаперечною політичною реальністю вже в роки початку глобального протиборства між СРСР та США, набувши нових

⁷³ Див.: Хантінгтон С. Зазнач. твір.

сутнісних рис з виникненням на політичній карті світу в якості самостійних міжнародних акторів постколоніальних держав»⁷⁴. Проте, на наш погляд, більш слушною є позиція, що єдина міжнародна система існувала вже напередодні Першої світової війни (і глобальний характер війни є тому додатковим підтвердженням). Таку ж думку поділяв й Х. Маккіндер, який у своїй праці «Географічна вісь історії» (що побачила світ у 1904 р.) наголошував: «мені здається, що вперше в післяколумбову еру ми маємо справу з закритою політичною системою, хоча вона й вимірюється масштабами земної кулі. Будь-який вибух соціальних процесів замість розпорошення в навколишньому невідомому просторі й варварському хаосі буде вертатися багаторазово підсиленням з найбільш віддалених частин планети, і слабкі елементи політичного й економічного організму світу в кінцевому підсумку можуть бути розхитані»⁷⁵.

Утворення єдиної «замкненої» міжнародної системи стало новим важливим міжнародно-політичним чинником, оскільки раніше вона існувала у вигляді регіональних підсистем, тобто з точки зору глобальної картини, міжнародна система мала фрагментарний характер, являючи собою сукупність локальних систем. Відповідно усі ці глобальні перетворення відбулися й на особливостях трансформації практичної геополітики. Зважаючи на те, що нашим головним завданням є аналіз розвитку і перетворень практичної геополітики на різних історичних етапах, ми маємо виділити певні параметри або характеристики, на основі яких буде здійснюватися порівняння. Відповідно до специфіки нашого дослідження найбільш важливими для нас вбачаються наступні чинники: 1) переважаючий тип контролю над простором; 2) цивілізаційна картина світу; 3) структура й природа міжнародної системи; 4) географічна логіка

⁷⁴ Шевчук Д. Мировая экономика [Електронний ресурс]. URL: <https://econ.wikireading.ru/32105> (дата звернення 30.09.2019)

⁷⁵ Маккіндер Х. Географическая ось истории [Електронний ресурс]. URL: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/M/1995-4-Makkinder-Geografi4eskaja_os_istorii.pdf (дата звернення 30.09.2019)

конфліктів конкретної епохи; 5) матеріально-технічна складова конфліктів відповідного історичного етапу.

На кожному етапі історичного розвитку цивілізацій геополітика мала свої структурні та функціональні особливості – приймала певні специфічні форми. Відповідно, ми вважаємо за доцільне використання поняття «геополітична формація» для пояснення специфіки форм і методів геополітики в рамках конкретних історичних епох.

Зважаючи, що зміна геополітичної парадигми потребувала поєднання зазначених вище чинників, цей процес відбувався асинхронно по відношенню до загальноприйнятих в історичній методології епох, тож надалі ми будемо використовувати термін «геополітична формація» для характеристики конкретних етапів розвитку й трансформації практичної геополітики. Якщо К. Маркс за допомогою своєї концепції суспільно-економічних формацій, намагався показати етапи розвитку суспільства в залежності від соціально-економічних умов, то ми аналізуємо розвиток і трансформацію геополітичної практики в залежності від специфіки розвитку міжнародної системи, ступеню науково-технічного прогресу та цивілізаційної картини світу в рамках певних історичних епох. Таким чином, кожна з геополітичних формацій визначається, насамперед, специфікою міжнародно-політичного середовища, відповідно до якого змінювалась геополітична практика. Звичайно, назви геополітичних формацій, так само як і сам термін, є умовними й, насамперед, покликані підкреслити певні визначальні риси практичної геополітики, характерні для конкретної історичної епохи.

Виходячи зі згаданих позицій, можна виділити чотири основні геополітичні формації:

«Формація прямого домінування».

1. Охоплює найбільш тривалий період часу порівняно з іншими геополітичними формаціями, що включає історичні епохи стародавнього

світу, античності й середньовіччя. За цей час фактично не відбулося принципових змін в методах та засобах боротьби за простір, а головним інструментом здійснення контролю залишалось силове приєднання (анексія) захоплених територій. Відповідно, контроль за простором здійснювався шляхом прямого управління провінціями з боку центральної влади, а більшість імперій того часу були сухопутними та «неперервними» – тобто такими, де центр завдяки порівняно невеликій відстані до периферій, а також відсутності морських перешкод, має з ними більше стосунків (в свою чергу «перервні» імперії – мають переважно заморські колонії, контакти з якими ускладнюються з об'єктивних причин, а «змішані» мають елементи обох структур)⁷⁶. Звичайно, найбільші імперії на кшталт Римської або Перської цілком можна віднести до «змішаних», оскільки вони мали дуже віддалені провінції, однак вони все одно обов'язково мали сухопутні шляхи сполучення.

2. Даний історичний етап характеризується, насамперед, великим ступенем «автономності» світових цивілізацій, що розвивалися здебільшого відокремлено одна від одної, а контакти між ними (у випадку, якщо такі існували взагалі) носили епізодичний характер. Це було обумовлено здебільшого об'єктивними чинниками: відносно невеликою кількістю населення землі в цілому (в XIV ст. воно ледь сягало 500 млн. чол.); наявними проблемами комунікації (від тривалості листування до відсутності перекладачів); низьким рівнем технічного розвитку (насамперед, транспорту) тощо.

3. Оскільки цивілізації розвивалися відокремлено, то і міжнародна система була фрагментарною, тобто являла собою низку регіональних підсистем, а відносини між державами будувалися в рамках однієї чи кількох сусідніх цивілізацій.

⁷⁶ Див.: Мотиль О. Зазнач. твір. С. 36-37.

4. Геополітична практика носила регіональний характер, являючи собою боротьбу за певні не дуже віддалені (чи принаймні досяжні суходолом) території з метою їх фізичного приєднання до держави чи імперії. Як правило, цей процес відбувався в межах певного конкретного регіону, переважно не виходячи за рамки одного континенту. Вже в цей період з'являються перші ідеї щодо наявності зв'язків між географічними особливостями країни та специфікою її державного устрою й соціально-економічного розвитку, які пізніше лягли у фундамент класичної геополітики (насамперед формальної).

5. В рамках «формації прямого домінування» військові дії проходили лише у двох середовищах – на суші та на морі. Зважаючи на відсутність потужної далекобійної зброї, основним способом ведення війни залишалися прямі (лобові) зіткнення між силами сторін. Єдиними родами військ тих часів були піхота та кавалерія.

«Формація опосередкованого контролю».

1. Принципові зміни на рівні реалізації практичної геополітики починаються з періоду Нового часу й Великих географічних відкриттів. Завершується даний етап Першою світовою війною і розпадом світової колоніальної системи (що зумовило перехід до нової геополітичної реальності й відповідно – наступної формації). В рамках «формації опосередкованого контролю» геополітика як боротьба за контроль над простором, перестає бути «замкненою» в межах окремої цивілізації, оскільки розвиток транспорту і систем комунікації (зокрема мореплавства і телеграфу) зробив можливими трансконтинентальні та навколосвітні експедиції (в тому числі з загарбницькою метою), а також суттєво прискорив процес обміну інформацією. Більшість великих імперій набувають характеру «перервних», тобто таких, що мають переважно заморські колонії, контакти з якими ускладнені з об'єктивних причин.

2. Розвиток транспортних та комунікаційних можливостей зумовив початок транзиту від фрагментарної цивілізаційної структури до інтегрованої: кількість контактів між різними цивілізаціями поступово зростає, впливаючи на особливості взаємодії і розвитку останніх. Звичайно, не йдеться про конструктивну чи симетричну співпрацю, скоріше про боротьбу на виживання між різними цивілізаціями.

3. Міжнародна система все ще являє собою сукупність регіональних підсистем, проте кількість дипломатичних, економічних та культурних зв'язків між акторами міжнародних відносин в цей період швидко та неспинно зростала, поступово формуючи підґрунтя для утворення глобальної міжнародної системи.

4. Активне освоєння європейськими країнами інших континентів, змінило геополітичну картину світу, де з'явилися нові гравці – великі, імперії, що конкурували відносно темпів і масштабів поглинання нових територій та народів. Разом з тим, колоніальний поділ світу призвів до нового явища у світовій політиці: світ поступово ставав єдиним з геополітичної точки зору, тобто напередодні Першої світової війни більша частина суходолу була поділена між незалежними державами (частина з яких була метрополіями) і колоніями. Світовий порядок даного періоду характеризується багатополлярністю: економічний та військовий потенціал більшості імперій був загалом співмірним, що унеможливило появу наддержав чи світових гегемонів. Як зазначає А. Беттлер багатополлярність є «найбільш вибухонебезпечною міжнародною системою, що веде до війни»⁷⁷.

5. Не дивлячись на те, що бойові зіткнення відбуваються все ще у двох «вимірах» (суша й море) засоби ураження були суттєво розвинені, зокрема з'являється третій рід військ – артилерія. Потужні пересувні гармати починають відігравати вирішальну роль у військових конфліктах, а пізніше їх

⁷⁷ Беттлер А. Многополярность – синоним войны [Електронний ресурс]. URL: <http://www.russ.ru/Mirovaya-rovostka/Mnogopolyarnost-sinonim-vojni> (дата звернення 30.09.2019)

починають встановлювати і на кораблях. Війни все ще здебільшого мають «лобовий» характер: зіткнення відбуваються в умовах безпосереднього контакту протиборчих сторін.

«Формація стратегічного балансування».

1. Певною перехідною ланкою від однієї формації до іншої став період, що охоплює Першу і Другу світові війни, оскільки геополітична реальність і середовище вже змінилися, але на рівні методів та інструментів все залишилося як раніше. Якщо в рамках попередніх епох геополітичні процеси у світі, в цілому, були зосереджені на набутті нових територій, то події Першої (а відповідно і Другої) світової війни розгорталися в умовах, коли переважна частина досяжного суходолу (а також морських шляхів, прибережних вод, проток тощо) вже була поділена між колоніальними імперіями.

В рамках нової формації, геополітичні процеси (тобто боротьба за простір) мали здійснюватись в «замкненому геополітичному просторі»: тобто в умовах коли переважна частина земної поверхні отримала визначені (та закріплені за тією чи іншою державою або імперією) кордони. Після кривавих уроків двох світових воєн, а особливо в умовах появи ядерного чинника держави-лідери більше не могли дозволити собі прямої відкритої конфронтації, тож будь-яке геополітичне суперництво перетворювалося на стратегічне балансування – пошук шляхів досягнення геостратегічних цілей в рамках дотримання хиткого балансу інтересів інших геополітичних гравців. Повною мірою ці підходи проявилися в умовах Холодної війни, коли формальні та фактичні дії геополітичних гравців не співпадали, а самі вони були, принаймні частково, обмежені міжнародним правом і системою наднаціональних структур. Переважаючим типом контролю над простором стає здатність до ефективної проекції сили в тому чи іншому регіоні світу. Тобто можливості держави щодо розгортання та підтримання сил за межами своєї території. А також її здатність до застосування всіх чи окремих

елементів національної сили (політичної, економічної, інформаційної чи військової) в умовах швидкого та ефективного їх розміщення і утримування на багатьох віддалених територіях з метою реагування на кризи та забезпечення політики стримування⁷⁸.

2. Специфіка цивілізаційного розвитку світу в рамках зазначеного періоду характеризується двома провідними тенденціями: по-перше, зважаючи на глобальний характер конфліктів, вони є не лише міждержавними, а й міжцивілізаційними; по-друге, саме в цей період в світі прискорюються глобалізаційні та інтеграційні процеси, що також впливає на природу відносин між цивілізаціями. Відповідно, якщо розглядати цивілізації з точки зору великих соціокультурних систем, то не дивлячись на численні відмінності між ними(а часом навіть антагонізм), ми можемо констатувати посилення процесів не просто зближення, а взаємопроникнення та взаємовплив, принаймні на рівні культурних і соціальних контактів.

3. Міжнародна система даної доби вперше в історії стає глобальною (на відміну від сукупності регіональних підсистем, як раніше). Завдяки подальшому розвитку транспорту та систем комунікації (телефон, радіо, а пізніше телебачення та Інтернет) кількість контактів між всіма акторами міжнародних відносин постійно зростає, перетворюючись на єдину мережу, яка продовжує «ущільнюватися» за рахунок появи нових акторів та кількості зв'язків між ними. Після Другої світової війни, структура міжнародної системи визначалась геостратегічним суперництвом двох військово-політичних блоків з наддержавами СРСР і США на чолі.

4. Зміна парадигми практичної геополітики в рамках нової формації в повній мірі проявилися під час подій Холодної війни, яка стала новим явищем в світовій політиці, суттєво відрізняючись від усіх попередніх збройних конфліктів. Фактично це і не було конфліктом, скоріше

⁷⁸ Power projection. The free dictionary [Електронний ресурс]. URL: <https://www.thefreedictionary.com/power+projection> (дата звернення 30.09.2019)

протистоянням двох геополітичних стратегій: радянської, що носила класичний імперіалістичний характер (спиралася на військове домінування) та американської, яка завдяки новим та більш прогресивним підходам (насамперед партнерству, заснованому на спільності цінностей та цілей), об'єднала більшу частину Заходу у справі протистояння СРСР та його сателітам. Принципово новою рисою цих двох геополітичних стратегій, яка власне й характеризує «формацію стратегічного балансування», стало те, що основна боротьба точилася не за приєднання (анексію) нових територій, а за воєнно-політичний контроль над ними при формальному (у випадку СРСР) або фактичному (у випадку США) збереженні суверенітету країни-сателіта (чи відповідно країни-партнера).

5. Ще з часів Першої світової, військові дії перейшли до третього середовища – в повітря, а вже під час Холодної війни протистояння переноситься у четверте середовище – до космосу. Військові конфлікти в даний період стають ареною для випробування принципово нових видів озброєнь, зокрема призначених для масового ураження (хімічної, біологічної, ядерної). Окрім бурхливого розвитку авіації, під час Другої світової війни особливу роль починає грати ракетна зброя, яка згодом стала одним з основних чинників могутності будь-якої армії. Загалом конфлікти цього періоду відбувалися в умовах постійного прискореного розвитку матеріально-технічних засобів для нападу і оборони, який в часи Холодної війни отримав назву «гонка озброєнь».

«Формація гібридної реальності».

1. Розпад СРСР і закінчення епохи біполярності ознаменували трансформацію світового порядку, проте питання природи та структури нового світового порядку досі лишається відкритим. На сьогодні ми можемо аналізувати лише ті події та зміни, які відбулися у міжнародних відносинах та геополітиці за порівняно невеликий проміжок часу. Оскільки підбивати

підсумки цієї формації ще занадто рано, спробуємо окресли її головні обриси.

Гібридна природа сучасної геополітичної формації простежується у кількох вимірах: по-перше, навіть на даному етапі ми можемо спостерігати збереження низки принципів, методів та імперативів, характерних для геополітики попередніх формацій; по-друге, ми бачимо одночасне врахування та використання державами новітніх технологій (зокрема інформаційних) під час реалізації архаїчних підходів до набуття контролю над простором. Розвиток цифрових комунікаційних інструментів протягом останніх двох десятиліть призвів до тектонічних змін в сфері мас-медіа, створивши новий простір боротьби за вплив у світі – віртуальний. За короткий час з'явилися революційні інструменти маніпуляції громадською думкою, шляхом прямого (індивідуального) інформаційного впливу на свідомість громадян, і цей чинник починає відігравати все більш важливу роль в політичному житті (особливо під час виборів в демократичних країнах).

Незважаючи на те, що основним типом контролю над простором залишається проекція сили, окрім матеріально-технічних аспектів, особливістю її застосування на сучасному етапі є необхідність врахування наступних чинників: 1) будь-яка силова акція потребує належного інформаційного забезпечення; 2) необхідним є забезпечення міжнародно-правової позиції в рамках проведення силової акції; 3) при підготовці силової акції мають бути прораховані міжнародно-політичні та міжнародно-економічні наслідки. Згадані умови набули особливої ваги в рамках поглиблення глобалізації та посилення насамперед економічної взаємозалежності між державами. Водночас нехтування цими умовами, може нівелювати успіх силової операції навіть за наявності значних ресурсів.

2. Цивілізаційна картина світу демонструє поєднання двох протилежних тенденцій: з одного боку ми можемо констатувати подальше

посилення процесу глобалізації в багатьох сферах суспільного життя (економіка, масова культура, наука тощо), що сприяє подальшому об'єктивному зближенню цивілізацій. З іншого, ми вимушені констатувати наростання та загострення існуючих міжцивілізаційних протиріч, що мають багатолітню історію і стосуються, насамперед, культурно-історичних особливостей розвитку цивілізацій.

3. Гібридний характер сучасної геополітичної формації проявляється і в характері міжнародної системи, яка є середовищем для геополітичної боротьби: з одного боку, протягом останніх століть було напрацьовано великий масив міжнародно-правових інструментів для регулювання і впорядкування відносин між державами (багатосторонні та двосторонні договори, конвенції, угоди; наднаціональні міжнародні організації; міжнародні суди та трибунали тощо), але з іншого боку, примат жорсткої сили і військового домінування продовжує відігравати надважливу роль в міжнародних відносинах.

4. Зважаючи, що формування нового світового порядку ще триває, більшість геополітичних стратегій держав-лідерів спрямовані на забезпечення власної переваги в процесі його становлення. Зокрема, КНР та РФ прагнуть кинути виклик глобальному лідерству США з метою утвердження власних домінуючих позицій в рамках певних географічних регіонів.

5. Принципово новим видом озброєнь, в даний період стали численні безпілотні та роботизовані системи, як розвідувальні, так і ударні, пристосовані до використання у повітрі, на суші та у воді. Також, окрім традиційних фізичних сфер протистояння, додалася ще одна, не менш важлива – віртуальна чи медійна сфера. Сучасні засоби поширення інформації відрізняються оперативністю та масштабами аудиторії, що дає

можливість проводити справжні «інформаційні спецоперації», покликані підтримати та/або доповнити фактичні дії⁷⁹.

Геополітична практика зазнала істотних змін у процесі свого історичного розвитку і, в першу чергу, це стосується специфіки контролю над простором: протягом тривалого часу він здійснювався виключно за рахунок завоювання та приєднання територій (пряме домінування); пізніше, в період Нового часу, за рахунок розвитку транспорту та зв'язку, з'явилася можливість тримати під контролем віддаленні землі без фізичного приєднання, а шляхом побудови колоніальних імперій (опосередкований контроль); і лише після тектонічних змін, зумовлених двома світовими війнами, основним інструментом контролю стала можливість проекції сили в тому чи іншому регіоні світу та її співвідношення з іншими геополітичними гравцями (стратегічне балансування). Сучасний етап геополітичної боротьби у світі носить гібридний характер, поєднуючи усі перелічені підходи й засоби контролю над простором. Поява нового – віртуального або диджитально-інформаційного виміру протистояння, виводить його на якісно новий рівень і змушує ключових геополітичних гравців вдаватися до гібридних або комплексних підходів до боротьби за вплив на міжнародній арені в цілому та контроль над простором зокрема. Динаміка сучасного інформаційного простору настільки велика, а розвиток цифрові технології відбувається з такою швидкістю, що для утвердження власного порядку денного в цій галузі (а не лише реагування на виклики), необхідні постійні дослідження і аналіз функціонування ІТ систем в соціальній, економічній, політичній, військовій та інших сферах. Зважаючи, що віртуальний світ став одним з вимірів геополітичної боротьби, новий світовий порядок після закінчення Холодної війни так і не було сформовано, а характер сучасної міжнародної системи

⁷⁹ Білорус О., Зернецька О. Право на комунікацію: концепція глобальної комунікації // Віче. 2000. № 2. С. 115-137.; Зернецька О. Право на комунікацію в глобалізованому світі // UA Foreign Affairs. 2014. № 5. С. 48-51.; Зернецька О. В. Створення диджитального єдиного ринку для Європи (цивілізаційний прорив) // UA Foreign Affairs. 2017. № 7. С. 40-44.

тяжіє до «анархічної багатополярності», геополітичні процеси в цілому та їх діджитальна складова зокрема мають бути одним з об'єктів постійної уваги, як з боку науковців, так і з боку керівних структур держави.